

E. DEMİRÇİZEDE

Türkiye Türkçesine Aktaran:
GÜNAY ÇATALKAYA*

Edebî Dilimizin Gelişmesinde Fuzûlî Merhalesi**

Azerbaycan halkının büyük şairi, söz üstadı Fuzûlî Azerbaycan edebî dilinin gelişme tarihinde kendine has özelliklere sahip önemli bir dönemin öncüsü olmuştur. Bu dönem, Azerbaycan Türkçesi edebî dilinin gelişme tarihinde zirveyi oluşturan devirdir ve bu evrenin yapısını oluşturan Fuzûlî üslûbu, sonraki dönemlerde uzun süre yaşamış ve asırlar boyu kendi değerini yitirmemiştir. Fuzûlî döneminin mahiyetini, önemini daha doğru ve daha iyi anlamak için edebî dilimizin özellikle üç evresini Fuzûlî öncesi, Fuzûlî dönemi ve Fuzûlî'den sonraki dönemini gözden geçirmek zarûrîdir.

Bilindiği gibi Azerbaycan edebî dili hem sözlü hem de yazılı olmak üzere 12. ve 13. yüzyıllarda hızla gelişmeye başlamıştı.

Bu ilk başlangıç döneminde sarayda, "havas" adı ile anılan hâkim sınıfının özellikle üst tabakaları arasında ve dînî kurumlarda resmî ve edebî dil olarak Arapça ve Farsçanın kullanılması yavaş yavaş azalmakta idi ve Azerbaycan Türkçesi edebî dili kendini göstermeye başlamıştı. Sözlü edebî dil, özellikle halk arasında daha çok yayılmış olan masal, mani, atasözleri gibi türlerde geliyordu. Tabii bu sözlü edebî

* Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (semsg1982@gmail.com).

** Bu makalenin aslı daha önce şu eserde yayımlanmıştır: *Muhammed Fuzuli, İlmî-Tedkiki Makaleler, Vefatının 400. Yılı Münasebetiyle*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1958, s. 26-58.

dilde özellikle dînî mazmun ve mefhumlarla ilgili olarak bazı Farsça ve Arapça ifadeler de kullanılıyordu; özellikle böyle ifadeler 15. yüzyılda “Kızılbaşlık tebligatı” ile ilgili olarak biraz daha artmıştı. Ancak bütün bunlara rağmen sözlü (şifahi) edebî dil kendi saflığını daima korumuştur. Şunu da söylemek gerekir ki bu yüzyıldaki sözlü edebî dilde, halk dilinin farklı lehçe özelliklerinin müvaziliği de söz konusuydu. Bu ise bütünüyle doğaldı. Çünkü masalcılar, ozan, âşık, hatta dervişler illeri, obaları, köyleri ve şehirleri dolaştıkça bazı söz ve ifadeleri ya yerli dil yerine kullanıyorlar ya da halkılaştırıyorlardı. Böylece sözlü edebî dilin sözlük hazinesi zenginleşiyordu. Bu devirde yazılı edebî dil, bedîi dildi ve daha çok yaygındı. Bu devirde nesir dilinin bazı örnekleri verilmiş, özellikle din konulu eserlerin Azerbaycan Türkçesine çevirisi yapılmış, böylece nesir dilinin orta seviyede gelişmesi sağlanmıştır. Örneğin 14. yüzyıl ortalarında Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş *Nazmu’l-hilâfiyât* adlı din kurallarını, mezheb ve tarikatlara göre farklılıkları anlatan bir kitabın, yahut Fuzûlî’den önce Muhammed ibn Hüseyin Neşâtî tarafından *Şühedâ-nâme* adı ile Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş başka bir dînî-tasavvufî eserin dilinde âşikâr olarak görüldüğü gibi bu yüzyılda Azerbaycan nesir dili kendi varlığını artık ispat etmişti. Şunu söylemek gerekir ki Azerbaycan şiir diline nisbeten Azerbaycan nesir dili daha zayıf gelişmekte ise de bu devirde akraba dillerin bazısına, özellikle yeni oluşmakta olan Osmanlı-Türk nesir diline fazlasıyla etki etmişti. “Bu yönden Türkçemizin ilk nesir örnekleri h. 7. ve 8. yüzyıla ait birkaç eserden ibarettir. Bu devirden kalmış eserlerde Farsçanın ve Azerbaycan Türkçesinin grametikal etkileri bir hayli mevcuttur.” diyen meşhur Türk dircisi Ahmet Cevad da bu durumu doğrulamaktadır.

Bu yüzyılda genellikle nesir dili, bazı dînî ve tasavvufî eserlerde kısıtli olarak kullanılmıştır. Bu dil için zarûrî unsur sayılan terimlerin kaynağı hâlâ Arapça ve kısmen Farsçaydı, Azerbaycan Türkçesinden hiçbir kelime, terim olarak ilmî eserlerde kullanılmıyordu. Bu yüzyılda yaşamış bütün Azerbaycan âlimleri hem dînî, hem dünyevî ilimlere ait yazdıkları eserleri özellikle Arap dilinde, bazen de Fars dilinde yazmışlardır. Ancak halk için yazılmış eserlerde Azerî Türkçesi kullanılmış, dilimizden yüzlerce terim oluşturularak bunlar asırlarca sözlü dilde yaşamış, çağdaş ilmî terimlerimiz için de kaynak olmuştur.

15. yüzyıla kadar edebî-bedîî dilimiz iki üslûpta gelişmiştir:

1.Klasik şiir: Gazel üslûbu

2.Dînî-Tasavvufî (tebliğî) şiir üslûbu.

Bu üslûpları birbirinden ayıran en önemli noktalar kelimeler ve ibarelerdir.

Dînî-tasavvufî şiir üslûbu

Bu şiirlerde daha çok Arapça kelimeler ve tamlamalar kullanılmıştır. Bu tamlamalar özellikle din veya tarikatlarla ilgili mefhumları ifade eden terimlerdir veya din ve tarikat anlayışı ile ilgili mecâzî sözler ve rumuzlardan ibarettir. Mesela, kendi şiirlerini daha çok Hurûflîğın yayılmasına hasretmiş olan Nesîmî'nin eserlerinde hadis, ezel, edeb, arş, ferş, visal, câvidân, lâ-mekân, selsebîl, sa'd-i ekber, ism-i a'zam, Rûh-i kuds, kürsî-yi Rahmân, arşu-llah, ehl-i vahdet, ene'l-hak, halvet-i erba'în gibi dînî-felsefî söz ve ifadeler tekrar tekrar kullanılmıştır. Ayrıca "Nûn ve'l-kalem", "Kul huve-llâh", "Ve'l-leyl izâ yagşa", "Elem neşrah leke", "Elhamdu li-llah" vb. *Kuran'*dan aynen alınmış ayetler yahut zat, sıfat, fer, asl, mushaf, sûret, munfasıl, muttasıl gibi mecâzî anlamlarda kullanılan terimler; elif, mim, nun, dal, kef, tâ, hâ gibi Hurîfî rumuzlar olan harf isimleri de yer almıştır.

Bu ifade, terim ve rumuzlar yalnız Arapçadan değil Farsçadan, bazen de Azerbaycan Türkçesinden alınmıştır. Örneğin Farsçadan çehâr (4), penç (5), şeş (6), heft (7), si vü dü (32); Azerî Türkçesinden yedi, otuz iki sayıları mecâzî anlamda kullanılmış kelimelerdendir.

Dînî-tasavvufî şiir üslûbunda mecaz, kıyas, teşbih, istiare gibi bedîî sanatlar yukarıda verilen örneklere baktığımızda dînî-felsefî konulu sözler (mazmun), ibareler veya rumuzlar kullanılarak meydana getirilmiştir.

Klasik şiir-gazel üslûbu

Klasik şiir-gazel üslûbunda Azerî Türkçesi ibareleri nisbeten daha çok kullanılmış; alıntı kelimeler ise bahâr, gülzâr, hilâl, kamer, sabâ,

nesîm, nesrîn, berg, jâle, zülf, ruh, ruhsâr, leb, müjgân, hadeng, la'l, anber, şeker, cân, haste, gam, hasret, yâr, dildâr, dilber, cevr, cefâ, vefâ gibi daha çok insan güzelliğinin ve tabiatın anlatılmasında kullanılan kelimelerden oluşmuştur. Bunlar çoğu zaman kafiye ve redif kelime olarak kullanılmış ve bunlarla terkipler meydana getirilmiştir. Terkipler ise daha çok iki kelimedenden yapılmıştır. Bu üslûpta dînî-felsefî terimlerle az da olsa karşılaşabiliyoruz; hâlbuki dînî-tasavvufî şiirlerde tabiat ve insan güzeliğini tasvir eden sözler nisbeten daha çok kullanılmıştır.

Her iki üslûpta Azerî Türkçesine ait kelimeler 15. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu, Şah İsmail Hatâî'nin Safevî Devleti'ni kurmasından sonra Arapça ve Farsçanın yanında Türkçeyi de resmî dil olarak kabul etmesi, ayrıca ordu dilinin de Türkçe olması sayesinde gerçekleşmiştir.

15. yy.dan itibaren Farsça ve Arapça yazılmış birçok eserde; ferman, mektup vb. yazılı belgede Azerî Türkçesi terimleri kullanılmaya başlandı. Bunların bir kısmı askerî terimlerdir ve bugün Farsça edebî dilinde de kullanılmaktadır, örnek: Top, topcu, goşun, tüfeng, tüfengçi, baydag, el, oba, obacıg, ocak, ağa, ağaçı, otağ, ilki, ilkcı, tuğ, barut, el-başı, ordu başı, su başı, ovçu başı, zerger başı, yüz başı, sağdış, soldış, toy ulusu, yağı, yasak, yatak, kap, kapıcı...gibi.

15. yy.da Azerî Türkçesinin Arapça ve Farsçanın yanında sarayda ve orduda kullanılmaya başlanması büyük bir merhaledir ve Azerî Türkçesinin gelişmesine çok büyük katkı yapmıştır.

Şah İsmail Hatâî döneminde edebî-bediî dilde her iki üslûpta da yenilikler olmuştur. Öncelikle dînî-tasavvufî şiir dilinde sadeleşme meydana gelmiştir. Bu üslûpta halk şiirinin etkisi dikkati çekecek seviyededir. Mani ve koşmalara has olan ifade tarzı, söz ve ibareler özellikle Şah İsmail'in nefeslerinde ve koşmalarında daha bariz bir şekilde kullanılmıştır ki bu şüphesiz "kızılbaşlık sancağı" altında toplulukları birleştirmek, kuvvetli bir devlet yaratmak, özellikle dış baskılara karşı mücadeleyi daha iyi sağlamak amacının sonucudur.

Bu yüzyılda edebî-bediî dilde olan yeniliklerden birisi de *Yusuf u Züleyha*, *Dehname*, *Leyla vü Mecnun* gibi mesnevilerle bediî dilin sağlam örneklerinin verilmiş olmasıdır. Bu sayede o zamana kadar yalnız Fars

ve Arap dilinde yazılması mümkün veya münasip görülen *Leyla vü Mecnun*ların Türk dili ile yazılması için zemin hazırlanmıştır ve bu durum tarihî öneme sahiptir. Bu yüzyılda cehennem, cennet, mahşer vb. dînî konularla ilgili bazı manzum eserler de yazılmıştır, ancak bunların hiçbiri bedîî dilin mesnevi kolunun oluşmasında mesela *Dehname* kadar etkileyici olmamıştır.

Bu dönemde klasik şiir, yani gazel üslûbunun dili de sadeleşmekte ve etki alanı genişlemekteydi. Fuzûlî'nin çocukluk ve yetişkinlik çağı, gazelin hızla geliştiği dönem olmuştur. Fuzûlî'nin mâhir bir gazel şairi olmasında bu muhitin etkisi vardır. Fakat Fuzûlî'ye kadar gazel üslûbu, özellikle Hasanoğlu'nun gazellerinden anlaşıldığına göre büyük farklar içermemekteydi. Yani çok az sayıdaki kişisel tercihlerin dışında Nesîmî'nin, Hatâî'nin, Habîbî'nin, Kışverî'nin gazelleri dil ve üslûp olarak önemli farklılıklara sahip değildi. Bu üslûbun zirvesi ise Fuzûlî olmuştur.

Azerbaycan edebiyatı tarihinde olduğu gibi Azerbaycan edebî dilinin gelişme tarihinde de Fuzûlî'nin yaşadığı dönem çok önemlidir.

Yukarıda belirtildiği gibi Fuzûlî'ye dek Azerbaycan edebî dili şiirnazımda temelde iki üslûp olarak geliştiği hâlde nesir dili henüz gelişmemişti.

Fuzûlî'ye kadar birçok Azeri şairi Azerbaycan edebî dilini geliştirmişlerdi, ancak edebî dilimiz hâlâ selis, ince ve güzel bir edebî dil hâline gelmemişti.

Safevî Devleti'nin kurulması ile Türkçenin Arapça ve Farsçanın yanında resmî dil olarak kullanılmaya başlanması Azerî Türkleri arasında özellikle şehirliler arasında büyük bir uyanışa sebep olmuştur. Bu dönemde devlet, siyaset, maarif, medeniyet işleri ile ilgilenen Yusuf Serrâç gibilerin sayısı gittikçe artmıştır. Yine bu dönemde devlet işleri Azerbaycanlıların elinde idi, başka halklardan olanlar devlet işinde görevlendirilmiyordu. Safevîler sarayında ve ordusunda Azerbaycan Türkçesi asıl ünsiyet aracı olmuştu. Hatta bu dil Azerbaycan sınırlarını aşarak çok uzaklara dek yayılmaktaydı.

Ticaretle uğraşan veya esnafılık yapan bu gruplara yalnız dînî değil, dünyevî konuları ele alan, onların bedîî zevklerini süsleyecek manzumeler, özellikle gazel ve mesnevîler de gerekliydi.

Şah İsmail'in yaratmış olduğu devlet düzeni bu tabakaların isteğine esasen uygun gelse de; başlangıçta onun şiirleri ile zevk bulan bu kesimin yeni bedîî eserlere ihtiyacı gün geçtikçe artmaktaydı. Şunu söylemeliyiz ki Hakânî'nin, Nizâmî'nin din, mezheb, tarikat konulu şiirlerinden zevk alınıyordu, ancak bu eserler Farsçaydı. Bunları şehirliler (esnaf) arasında çok az insan okuyup anlayabiliyordu. Bu yüzyıl şairlerinden Hasîrî'nin söylediği gibi "Türkîvarınca şiir söylemek" özellikle hayatı, sosyal mücadeleleri terennüm eden mesnevîlerin ana dilde yazılması, tarihi olayları anlatan eserlerin Türk diline tercüme edilmesi en önemli konulardı.

Böyle bir sosyal zemin ve istekle karşılaşan Fuzûlî, bunları cevaplamaya karar verişini Türkçe divanının dibacesinde anlatmıştır: "Hâlâ ki, miftâh-ı zebânun rûy-ı rûzigâra ebvâb-ı feyz açmakta ve gavvâs-ı tebin hevâsi avâma derya-yı fesâhetden cevâhir-i belâgat çıkarıp saçmaktadır. Ahâlî-i âlemden leâlî-i münşeât ve müemmayâtından feyz almışlar ve ba'zı mesnevî ve kasâidinden temettü bulmuşlar ve ba'zı Farsî gazellerin nakş-ı zamîr etmişler ve ba'zı Arabî recezlerin zevkine yetmişler. Hâşâ ki, Türkzâde mahbûblar feyz-i nazmından behremend olmayalar ve tâife-i Etrâk-i sâhib-mezâkları bustan kelâmından şukûfe-i divân-ı gazelin bulmayalar."

Âşikârdır ki bu istekler karşısında ortaya çıkmak tek başına yeterli değildir, talepleri yerine getirebilmek için hazır, kâdir ve vâkıf olunmalıdır. Bu ise şüphesiz kişinin kendi mehareti ile ilgilidir. Ayrıca her şeyden önce bu iki âmilin, muhtle kişinin uzlaşması zarûrîdir. Fuzûlî ise buna vâkıf bir şahsiyetti. Kendisinin de ifade ettiği gibi "sâye-i merhamet salan", güzel sözlerle hatırını sorup gönlünü alan kendi halkının ne istediğini iyi anlamış ve ne yapması gerektiğini etraflıca düşünmüştür.

Fuzûlî'nin yetiştiği dönemde Azerbaycan Türkçesi sarayda kullanılmakla birlikte üstünlük kazanamamıştı. Fuzûlî'nin dediği gibi Arapça din, ilim ve felsefe dili; Farsca ise daha çok resmî devlet dili ve şiir dili olarak kullanılıyordu. Azerbaycan dili ise maddî-sosyal zemine sahip olduğundan Arapça ve Farsçaya göre daha hızla gelişmekteydi.

Bu dönemde âlim veya şair olmak için Arap, İran, Hint ilimlerini ve felsefe okullarını okumak, İslâm ülkelerinde çok kullanılan edebî dilleri, yani Arapça, Farsça ve Türkçeyi bilmek, her üç dilde yazmayı başarmak esas zorunluluktur.

Fuzûlî de aynı dönemde yaşamış âlim, şair, kâmil bir şahsiyet olarak zamanın ilim ve felsefesini ve her üç edebî dilini mükemmel öğrenmişti. Fuzûlî bu durumu Türkçe divanının dibacesinde bir nigarın dilinden şöyle der: "Egerçi Arapda ve Acemde ve Türkde yegâne kâmiller çoktur, ammâ sen kimi cemî' lisâne kâdir câmi'e-i fûnûn u nazm u nesr yoktur." Bundan sonra Fuzûlî, özellikle şehirlilerin zevk ve isteğine muvafık gazel ve mesneviler yazmaya başladı. O: "İlimsiz şiiri esâsı yok duvar, esasız duvarı ise gayetde bî-i'tibâr" saymış, kendi nazmına ilim ve hüner sahiblerinin derin düşüncelerinden, filozofların hakîmâne sözlerinden "pîrâyeler müretteb" kılmıştır. Bu pîrâyeler değişik malzemelerden oluşmuştur. Özellikle halk dilinin ahenkli sözleri Fuzûlî'nin şiir dilinin en canlı ve cazibeli tarafını oluşturmuştur. Ancak Fuzûlî, felsefî-ilmî mefhumları ifade etmek için yine Arapça ıstılahlar kullanmak zorunda kalmıştır. Çünkü bu dönemde ilmî eserler daha çok Arapça yazılıyor ve ilmî ıstılahlar Arapça kelimelerden oluşuyordu. Bu durumu dönemin her belgesi ispat ettiği gibi, Fuzûlî'nin kendisi de Farsça divanının önsözünde: "Bazen Arapça şiirler yazdım, bu benim için âsân idi, çünkü Arapça benim ilmî mubahese dilimdi." diyerek itiraf etmiştir.

Bilindiği gibi Hâkânî, Nizâmî ve bunlar gibi Farsça yazan Azerî şairlerinin kullandığı Fars edebî dili Fuzûlî dönemine kadar saray muhitindeki Azerbaycanlılar arasında çok kullanılmıştır. Fars edebî dili Türk diline nisbeten daha önce oluştuğundan ve bu dilde yazan İran, Orta Asya, Azerbaycan ve Küçük Asya şairleri Fars dilinin klasik edebiyatını oluşturduklarından, Fuzûlî devrine dek Farsça yazanlar çoktu. Bu dönem şairlerinin bir kısmı Azerî Türkçesinde şiir yazmanın zorluğunu bildikleri için genellikle bu zor işe girişmektense Fars dilinde yazmayı yeğlemişlerdir. Aslında Farsça standartlaşmış ifadeleri, kafiye ve redif kelimeleri kullanarak gazel ve kaside yazmak çok kolay hâle gelmişti. Medrese eğitimi alan, birazcık Farsça okumayı ve yazmayı bilen herkes bu dille şiir yazabilirdi. Fuzûlî ise Farsça şiir yazmayı pek o kadar maha-

ret saymamış, başarı olarak görmemiş, aksine âcizlik ve zayıflık olarak telakki etmiş ve şöyle demiştir:

Ol sebebden Fârsî lafz ile çokdur nazm kim
Nazm-i nâzik Türk lafz ile igen düşvâr olur

Böylelikle Fuzûlî, Türkçe nazm-ı nâzik yazmak kolay olmadığı için Farsça yazanlara hünerin var ise Türk dilinde yaz, demek istemiştir. O zaman şu soruyla karşılaşırız: Peki bu zorluğun sebebi nedir? Fuzûlî kendisi bu soruya şöyle cevap vermiştir:

Lehçe-i Türkî kabûl-i nazm terkîb eylese
Ekser-i elfâzı nâ-merbût u nâ-hemvâr olur

Demek ki bu dil daha "kabûl-i nazm-ı terkîb etmeyip", daha doğrusu "nazm-ı nâzik" yaratmak için henüz sanatkârlar tarafından gereğince "yoğrulmamış" ve bu dilin üzerinde gerekli düzenlemeler yapılmamıştır. Ancak Fuzûlî hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmamıştır.

Mende tevîk olsa bu düşvârî âsân eylerem
Nevbahâr olgaç dikenden berg-i gül izhâr olur

diyerek dikene benzetilen bir dilden gül yaprağına benzer ince bir dil yaratmak gibi zorlu bir işi; yani Azerbaycan edebî dilinin klasik şiir üslûbunu yaratmak gibi şerefli bir işi üzerine almıştır. Fuzûlî bütün zorluklara katlanarak Azerbaycan edebî dilinin "nazm-ı nâzik" klasik şiirini yaratmak için, Arapça ve Farsça ile yarışan bir edebî-bedî dil yaratmak için bütün imkanlarını kullanmıştır. Hatta o:

Ey feyz-resân-ı Arabî Türkî Acem
Kıldın Arabî efsah-ı ehl-i âlem
Etdün füsehâ-yı Acemi Îsâ-dem
Men Türk-zebândan iltifât eyleme kem

diyerek o dönemin Arapçası kadar fesahatlı, Farsçası kadar sihirli bir bedî dili yaratmak azminde olduğunu göstermiştir. Şunu söylemeliyiz ki, Fuzûlî kendi döneminin esnaf tabakalarının, şehir ahâlisinin manevi ihtiyaç ve isteklerine cevap olarak sırf Türk dilinde, kendi ana dilinde yazmış ve bunun için de onun eserleri "havâs u avâma deryâ-yı fesâhet-

den cevâhir-i belâgat çıkarıp saçan” eserler olmuştur. Okuyucu veya dinleyici kesimlerini dikkate aldığı içindir ki Fuzûlî, gazel ve mesnevilerini sadece kitâbî dile ait olan veya kendinden önceki şairlerin kullandıkları bazı kısıtlı ifadelerle değil; halkın konuşma diline ait, henüz yazı diline girmemiş sözlerle süslemeye ve böylece hem havasa -üst tabakalara- hem de özellikle avama -şehir ahalisine- hitap etmeyi başarmıştır.

Fuzûlî kendi döneminin bütün sosyal tabakalarına hizmet etmek için Türk dilinde eserler yazdığını *Leyla vü Mecnun* adlı “cihanşümûl” eserinin giriş bölümünde şöyle ifade eder:

Gâh tarz-ı kasîde eylerem sâz
 Şâhbâzım olur bülend-pervâz
 Gâh deb-i gazel olur şi’ârım
 Ol debe revân verür kararım
 Gâh mesnevîye olup hevesnâk
 Ol behrden isterem dür-i pâk
 Cânlar çekip isterem hemîşe
 Dükkânım ola revâc-ı bâzâr
 Her istediğini bula harîdâr

Edebî dilimizin gelişmesini izah ederken Fuzûlî’nin dilindeki önemli noktaları dikkate almalıyız. Fuzûlî halka daha çok bağlı olan şiir türüne önem vermiş ve edebî-bediî dili sırf bu sahalarda zirveye çıkarmıştır. Bunun için Fuzûlî kendi zamanının aristokratları arasında ve sarayda daha çok beğenilen kaside, mehdiye gibi şiir türlerinde az eser yazmış; Azerbaycan halk edebiyatına, özellikle koşmalara, manilere daha yakın olan gazel türünü üstün tutmuştur. Bu tür şehirliler, tacirler ve pîşekârlar (uzmanlar) arasında hızla yayılmış, böylece Fuzûlî gazel türünü zirveye çıkarmıştır. Gazel, şekil yönüyle olduğu gibi mazmun (konu) yönüyle de halkın ruhuna daha yakındır; bu türde sade, selis ve parlak bir dil kullanma imkanı daha fazladır. Bunun için gazeller şehirlerde şiirin yayıcıları olan hânendeler tarafından kolaylıkla benimsenmiş ve meclislerde okunmuştur. Fuzûlî’nin özellikle gazeli diğer türlerden üstün tuttuğu aşağıdaki dizelerde açıkça görülmektedir:

Gönül gerçi eş'âra çok resm var
 Gazel resmin et cümleden ihtiyâr
 Ki her mahfilin zînetidür gazel
 Hiredmendler san'atıdır gazel
 Gazeli gazel saydı âsân degil
 Gazel münkiri ehl-i irfân degil
 Gazel de ki meşhûr-ı devrân ola
 Okumak da yazmak da âsân ola

Dizelerden de anlaşıldığı gibi Fuzûlî gazeli yazılması da okunması da kolay olduğu için üstün tutmaktadır. Fuzûlî "Okumak da yazmak da âsân ola" ifadesini özellikle avamın bildiği sözlerden oluşan gazeli kastederek kullanmaktadır.

Fuzûlî döneminde kullanılan ve Fuzûlî'nin de bazen şikâyet ettiği Arap alfabesinin yazım kurallarını dikkate alırsak "Okumak da yazmak da âsân olur" cümlesini doğru anlayabiliriz. Arap alfabesi ile yazılan Arapça asıllı kelimelerin yazılması da okunması da kolaydır. Arapça dışındaki kelimelerin ise Arap harfleri ile yazılması ve okunması zordur. Buna dikkati çeken Fuzûlî fikrini daha da belirginleştirerek şöyle demektedir:

Oldur gazel ki feyz-i ân olup müdâm
 Ârâyış-i mecâlis-i ehl-i kabûl ola
 Andan ne sûd kim ola mübhem ibâreti
 Her yerde istima'in edenler melûl ola

Demek ki Fuzûlî genellikle anlaşılır bir dille yazılan ve dinleyicisini memnun eden gazeli gerçek gazel olarak görmüştür.

Azerbaycan edebî-bediî dilinin şiir üslûbunu yaratmak için Fuzûlî yalnız gazel yazmamıştır. Fuzûlî'nin zirveye çıkardığı klasik şiir üslûbunun ikinci kolu ise onun mesnevi yaratıcılığıdır. Çünkü konulu eserlerin yazılması bediî dilin zenginleştirilmesi için önemli gereklerdendir. Bu eserlerde olay, vaka, manzara, hareket, tarz, düşünce, muhazara, mübahese, mücadele, savaş, ölüm, dirim, sevmek, sevilme, kin, nefret, adavet, dostluk, düşmanlık vb. ile ilgili olarak kullanılan yüzlerce kelime ve ifade bediî dili yükselten âmillerdir. Fuzûlî bu açıdan da seç-

kin bir üstat olmuştur. Böylece Fuzûlî, okunması, yazılması ve aynı zamanda anlaşılması kolay olan gazeli ve mesneviyi üstün tutarak, özellikle gazeller ve mesneviler aracılığıyla Azerbaycan edebî-bediî dilinin "nazm-ı nâzik" bir dil hâline, yani kendi dönemindeki Arap ve Fars edebî-bediî dilleri ile yarışabilen bir dil hâline gelmesini temin etmiştir. Peki Fuzûlî bunu tam anlamıyla başarabilmiş midir? Bu soruya cevap vermek için Fuzûlî'nin gazellerinin ve mesnevilerinin dilini, özellikle kelime hazinesini muhtasar surette gözden geçirmek zarûrîdir. Fuzûlî klasik şiir dilini oluştururken her şeyden önce "nazm-ı nâzik" için yararlı olan sözleri seçip kullanmıştır. O şiirde "nâ-hemvârlık" ve "nâ-merbûtlük" meydana getirecek sözleri kullanmamaya özen göstermiştir.

Fuzûlî'nin eserlerinde, gazel ve mesnevilerinde kullanılan Azerî Türkçesi kelimeleri asırlar boyu, Fuzûlî'den önce ve Fuzûlî'den sonra, kullanılmış Azerbaycan Türkçesinin kelimeleridir. Çağdaş Azerî Türkçesini Fuzûlî dönemindeki Türkçeye bağlayan kelimeler de bu kelimelerdir ki çağdaş okuyucuların Fuzûlî'nin eserlerini zorluk çekmeden anlamalarının asıl sebebi budur. Çünkü Türk lügatine ait sözler en zarûrî hayat mefhumları ifade eder, herkes tarafından anlaşılır ve kullanılır. Bu sözler çok çabuk değişmez ve asırlar boyu dilin esaslarından biri olarak yaşar. Az sayıdaki bazı kelimeleri ve fonetik değişiklikleri dikkate almazsak Fuzûlî'nin gazel ve mesnevilerinde kullanılan zamirler, sayı zamirleri, organ isimleri, hareket, oluş, kılış, iş, bildiren fiiller vb. Azerî Türkçesinde bugün de kullanılıyor ve bu kelimeler Fuzûlî döneminde olduğu gibi yine Azerî Türkçesinin lügatinde bulunuyor.

Bunların bir kısmı tek heceli kelimelerdir. Tek heceli kelimeler ise özellikle şiirde sıralı kullandığında hafiflik meydana getirir. Hâlbuki "nazm-ı nazik" dili hafif olmamalıdır. Bunun için Fuzûlî çoğu zaman bu kelimelere yer vermemiş; ifadesini etkili, ahenkli ve selis hâle getirmek için bunları iki heceli, bazen üç heceli hâle getirerek kullanmış, ayrıca bunlardan terkipler meydana getirmiştir. Kimi zaman da tek heceli kelimeleri öyle kelimelerle yan yana kullanmıştır ki bunlar kendiliğinden vâhid ve ahenkli bir ifade meydana getirmiştir. Bu durumu biz Fuzûlî'nin neredeyse bütün gazellerinde ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinin her beytinde görebiliriz, örnek:

Ele verme dağdııp her yan ayaglardan götür
Ey perî zülf-i perişânın gerekmez mi sana

Dişledimse lebin ey kanım töken kahr eyleme
Tut ki kan etdim edâlet eyle kanı kane tut

Ehl-i temkînem meni benzetme ey gül bülbüle
Derde sabrı yoh onun her lahza min feryâdı var

Öyle bed-hâlem ki ahvâlüm görende şâd olur
Her kimin kim devr cevrenden dil-i nâ-şâdı var

Demen göz yaşı ile def' olur aşk ateşi tenden
Bu od her yere düşse fark gılmaz kurusun yaşın

Örneklerde görüldüğü gibi Fuzûlî el, ver, kan, iş, tek, et, men, o, ger, kim, ol, de, kıl, yaş, düş, er gibi tek heceli sözleri “ele verme”, “ey kanım töken”, “kanı kane tut”, “demen”, “yaşın olur”, “kılmaz”, “düşse yere”de olduğu gibi değiştirerek birkaç heceli kelimeler hâline getirmiş; bazen bu, o, her gibi kelimeleri tek heceli od, kim, yan gibi kelimelerle birlikte kullanarak (bu od, her kim, her yan) birleşik sözler oluşturmuş; bazen de arz, bend, üz, kahr, şâd, def', fark gibi kelimelerin tut, ol, et, kıl gibi tek heceli fiillerle birleşik filler oluşturmasından meharetle yararlanmıştır, örnek: kan etdim, kane tut, kan töken, şâd olup, def' olur, fark kılmaz, kahr eyleme, od eylerem, ayb etme, terk etmezem, nakş kıl, devr edersen gibi. Bütün bunlar fikir, söz, gramer düzeni ve üslûp olanaklarından Fuzûlî'nin ne kadar ustalıkla yararlandığını gösteren delillerdir. Bunu daha açık görebilmek için yukarıda örnek verilen kelime ve terkiplerin metin içinde görülmesi zarûrîdir. Böylece Fuzûlî Azerbaycan Türkçesinin “nazm-ı nâzik” dilinin klasik örneklerini vermiştir.

Fuzûlî, Arapça ve Farsçadan alınmış kelime ve terkipleri de kullanmıştır, fakat o bunları gelişi güzel değil, dikkatle seçmiş, “nazm-ı nâzik” mihenk taşından geçirip şiirlerinde kullanmıştır. Fuzûlî'ye kadar yazılmış pekçok şiirde kullanılmış Arapça ve Farsça kelimelerin bir kısmını ise kullanmamıştır.

Şöyle bir soru ile karşılaşabiliriz: Eğer Fuzûlî klasik şiir dilini geniş halk tabakalarının, yani "avamın" diliyle yazmışsa bugün bizim anlamadığımız Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmış olması ne ile ve nasıl izah edilebilir? Madem ki Fuzûlî'nin kullandığı kimi kelimeleri şimdi biz anlamıyoruz, madem ki Fuzûlî'nin gazellerinde bizim anlamadığımız Arapça ve Farsça kelimeler çoktur, o zaman Fuzûlî'yi avam da anlayamazdı; özetle Fuzûlî temiz Azerî Türkçesi ile yazmamıştır. Bu düşünce doğru değildir ve esassızdır.

1- Evvela bugün dünyada mevcut dillerin hiç birinin sözlüğü saf ve temiz değildir. Bilindiği gibi kabile, tayfa ve halkların parçalanması, birbirinden uzaklaşması veya aksine birbirine karışması, yahut da bazı dönemlerde tayfalar, halklar ve milletler arasında olan farklı ilişkiler dilin özellikle sözlüğünde şu veya bu seviyede izler meydana getirmiştir.

Her dile başka dillerden az çok kelime geçer. Bütün çağdaş dillerde olduğu gibi çağdaş Azerbaycan Türkçesinin sözlüğünde de böyle kelimeler mevcuttur. Bunlar Azerbaycan Türkçesi sözlüğünün zenginleşmesine yardım etmiştir.

2- Böyle mülahazalar doğru değildir, çünkü Fuzûlî'nin "havas ve avam" olarak kastettiği sınıflar ve özellikle "avam" ile bizim bugün anladığımız "halk kitleleri" aynı değildir. Fuzûlî avam dediğinde kendi döneminde esasen şehirlileri, tacir ve pîşekâr esnafları düşünmüştür. Bunların çoğu ya medreselerde ya da meclislerde birçok Arapça ve Farsça kelimeleri duyup benimsemiştir. Yalnız bu yön dikkate alındığında Fuzûlî'nin edebî-bediî dilini doğru değerlendirmek ve özellikle eserlerindeki Arap ve Fars menşeli kelimelerin niçin kullanılmış olduğunu anlamak kolaylaşır. Fuzûlî'nin yaratmış olduğu "nazm-ı nâzik" dilinde Arapça ve Farsça kelimeler vardır, fakat bunlar 13. ve 14. yüzyıllarda kullanılan edebî dilimizdeki kadar olmadığı gibi tür ve keyfiyet itibariyle de onlardan farklıdır. Çünkü Fuzûlî, kullandığı sözlerin her şeyden önce "avam" için mübhem olmamasına, kolay yazılıp okunmasına ve nihayet "nazm-ı nâzik" çerçevesine sığmasına dikkat etmiştir.

Böylelikle Fuzûlî, Arapça ve Farsça kelimeleri seçerek kullanmıştır. Bunların bir kısmı Fuzûlî'den çok daha önce Azerî Türkçesine girmiştir. Diğer kısmı ise kısa ve kolay olduğu için çabuk benimsenebilen ve

Fuzûlî gazelleri aracılığıyla daha çabuk yayılan kelimelerdir. Çok az kısmı ise yazıda kullanılsa da halk dilinde kendine yer edinmemiş veya önceki devrin siyasî kuruluşu ile ahlâk kaideleri, dînî görüşleri vb. ile ilgili olarak kullanılmış, sonradan oluşan değişikliklerle ya hiç kullanılmamış ya da tamamen unutulmuştur.

Fuzûlî'nin gazelleri ile *Leyla vü Mecnun* ve *Beng ü Bâde* mesnevilerini incelediğimizde bu şiirlerde kullanılan Arapça-Farsça kelimelerin çoğu aşk, dermân, cân, hayâl, vefâ, baht, harâb, sevdâ, rüsvâ, hasta, cefâ, derd, gam, şâd, belâ, esîr, nâz, niyâz, dünyâ, i'tibâr, cihân, yâr, şevk, seher, bahâr, âfet, zincîr, devlet, zemîn, sahrâ, hâl, kemâl, cemâl, ihtiyâr, şikâyet, bahâne, dost, düşmân, ceng, âheng, hevâ vb. gibi bugün artık esasen Türkçeleşmiş kelimeler olduğunu görürüz. Fuzûlî bu ve benzeri kelimeleri öyle terkibler içerisinde kullanmıştır ki mana bakımından bir zorluk meydana gelmemiştir. Bu açıdan bakarak aşağıdaki parçaları inceleyelim:

1.

Vefa her kimseden kim istedim andan cefâ gördüm
Kimi kim bî-vefâ dünyâda gördüm bî-vefâ gördüm

Kime kim derdimi izhâr kıldım isteyip dermân
Özümden hem beter bir derde anı mübtelâ gördüm

Mükedder hâtırmıdan kılmadı bir kimse gam defin
Sefâdan dem uran hem-demleri ehl-i riyâ gördüm

Eger su dâmenin tutdum revân döndürdi yüz menden
Ve ger güzgüden umdum sıdk aks-i müdde'â gördüm

Ayag basdım der-i ümidde ser-gerdanlığ el verdi
Hüner ser-riştesini tutdum elimde ejdehâ gördüm

Mana gösterdi gerdûn tîre bahtın kevkebin yüz kez
Men-i bed-baht ana her gâh kim bakdım kara gördüm

Fuzûlî ayb kılma yüz çevirsem ehl-i âlemden
Neden kim her kime yüz tutdum andan yüz belâ gördüm

2.

Mecnûn-ı hazîn ayaga durdı
 Sahrâlara seyr için yüz urdı
 Giryân giryân kılurdu seyrân
 Hayrân hayrân gezerdi her yan
 Gah sebzeğe arz-ı râz ederdi
 Gah lâleye min niyâz ederdi
 Söylerdi benefşeye gam-ı dil
 Kim söyleye yâre olsa vâsıl
 Çeşmine sürerdi lâle dağın
 Âşık sanuban öpüp ayağın
 Nergis gözüne nigâh ederdi
 Yarin gözin anup âh ederdi
 Bülbüllere şerh ederdi hâlin
 Kumrilere mihnet ü melâlin
 Her turfe çiçek görüp çekip âh
 Menzil menzil gezerdi nâ-gâh
 Bir menzile düşdi reh-güzârı
 Kim seyr ederdi anda yâri
 Bir neçe perî-ruh ile hem-dem
 Mecnûn-ı şikesteden mukaddem
 Leylî güzer etmiş ol fezâyeye
 Salmış gül ü lâle üzre sâyeye
 Bir sebzeğe sebz her geh urmuş
 Meh sahn-ı çimende hâle kurmuş
 Gonça kimi ol latîf her gâh
 Gül bergi kimi içinde ol mâh
 Mecnûna mukabil oldu Leylî
 Bahr-ı gama etdi derd seyli

Bu parçadaki Arapça ve Farsça terkipler artık benimsenmiştir, örnek: leb-i yâr, leb-i la'l, eser-i aşk, ihzâr-ı gam, gonçe-yi handân, derd-i aşk, mest-i câm, ehl-i zamâne, dil-i nâ-şâd, pîr-i aşk, zülf-i perîşân, dîde-yi baht, dîde-i pür-kan, terk-i gam, bela-yı aşk, çarh-ı vîrân, esîr-i gam,

sahn-ı çemen, baht-ı gam, gam-ı dil, bed-hâl, hoş-hâl vb. Dikkati çeken yönlerden biri de önceki dönemlerin edebî-bedîî dilinde daha katı Fârsî terkibler hâlinde kullanılan teşbih, kıyas ve bu gibi bedîî ifade türleri burada ya tamamiyle ya da kısmen Azerî Türkçesi ile verilmiştir: çeşm-i nergis, çeşm-i yâr, berg-i gül, dâmen-i âb, ser-rişte-yi hüner yerine “nergis gözü”, “yârin gözü”, “gül bergi”, “su dameni”, “hüner ser-riştesi” kullanılmıştır. Fakat Fuzûlî’de ilk bakışta anlamı zor olan kelimelerle de karşılaşırız: mücâvir, rezm, akd, hudâvend, iyân, ekâbir, fazl, kilk-i kudret, bareke-llah, kader, ebsem, kevn, rezzâk, zât, rumûz, anâsır, sıfat, gâyet, melekût, eflâk, subh-i sâdık, subh-i kâzib, seretan, sünbüle, mîzân, zuhal, merrih, akrep, müşteri, burç, Kehkeşan, hâtem-i enbiyâ, ayet, hûr, gilman, miraç, secde, ruku’, Kevser, mahşer, fıkıh, müderris, şer, Mesîhâ, mihrâb, zühd, levh-i mahfûz, defter-i amel, sırât-ı müstakîm vb.

Bu ifadelerin bir kısmı Fuzûlî döneminin dînî görüşleri ile, diğer kısmı ise ilim ve felsefesi ile ilgili olan istilahlardır. Bu dînî istilahların çoğu o zaman kabul edilmiş ve Fuzûlî’den önce de Müslümanların aristokratları, aydınları arasında ve hatta avam tabakalar arasında yayılmış ifadelerdir. İslamı kabul etmiş her kişi Allah’a iman etmiş, İslam dininin bir tarikatını kabul etmiş, kilk-i kudrete, kaza ve kadere itikat etmiş; hergün beş vakit namaz kılarken secde etmiş, Hz. Muhammed’i hatemül-enbiya olarak tanımış, ya nücum ilminden, ya da falname, bahtnamelerden burçların, yıldızların, yılların adını öğrenmiş; camide minberden vaaz eden vaizi dinlemiş; fıkıh öğrenmiş, mahşer hakkında düşünmüş, cennetin huri ve gilmanı, ab-ı kevseri onu cezb etmiş, sırât-ı müstakîmden nasıl geçeceğini düşünmüş, sevap amellerle defter-i âmâlini doldurmak için bir çare düşünmüştür. Peki Müslümanlar için bu söz ve ifadeler zor ve anlaşılmaz olabilir mi? Tabii ki hayır.

İlmî ve siyâsî istilahları ise elbette herkes bilmiyordu, bilenlerin de seviyesi aynı olamazdı. Böyle istilahlar ancak aydınlar arasında ve kısmen de avam arasında ileri gelenlerce bilinebilirdi.

Aslında Fuzûlî’yi dünya işleri ile ilgilenmeyip bir köşeye çekilen kişiler değil daha ziyade halk kitlelerinin öncüleri olan, örneğin Mirza Feteli Ahundov’un tasvir ettiği Yûsuf Serrâç gibiler anlamışlardır. Yûsuf Serrâç Fuzûlî’den yarım asır sonra yaşamış şehir esnaflarından birisidir.

O kendisi gibi kimselerle ilmî ve siyasî konuşmalar yapan aydın bir şehirlidir. O ve onun etrafında toplananlar ilim ve siyasete ait istihlaları da, özel ifadeleri de anlıyorlardı. Fuzûlî döneminde bu sosyal tabaka oluşmuştur ve Fuzûlî'nin "avam" dediği şüphesiz daha çok bu aydınlardır. Anlaşıyor ki Fuzûlî'nin dili kendi döneminde şehirliler, tâcirler ve esnaflar için hiç de zor değildi; bu dil kendi zamanında en yaygın edebî dil olmuştur. Şu unutulmamalıdır ki Fuzûlî'nin diline bugünkü dilimiz açısından bakılması veya bugün bizim anlamadığımız kelimelere göre onun dili değerlendirilmesi hata olur; zira yalnız Arapça-Farsça kelimeler değil, aynı zamanda Fuzûlî'nin kullandığı, ancak sonraları ya anlamca ya da şekilce değişmiş, yahut bugün artık tamamiyle unutulmuş Türkçe kelimeleri de gözönünde bulundurmak durumundayız. Çünkü bu kelimeler Fuzûlî'nin eserlerinin anlaşmasına mâni oluyor ve Fuzûlî'nin dilini "zorlaştırıyor". Örneğin, Azer Neşriyat'ın 1940 senesinde yayımlanmış olduğu *Leyla vü Mecnun* eserine ilâve edilen muhtasar sözlükte zor kabul edilen Arapça ve Farsça kelimelerle birlikte kamu, kandan, kankı, katı, yek, irişdi, sunmak, tüketmek, nete, çizginmek vb. Türkçe kelimeler de yer almıştır.

Fuzûlî eserlerinin dilinde bugünkü okuyucu için zor olan sadece kelimeler değildir. Burada gramer düzeniyle ilgili olan değişiklikleri ve üslûbî ayrıntıları da dikkate almak zarûridir. Sonuçta Fuzûlî'yi iyi anlamamız ve onun diline zor dememizin sebebi yalnız Arapça ve Farsça kelimelerin varlığı veya çokluğu değildir; belki onun dönemi ile devrimiz arasındaki siyasî, sosyal ve medenî farklılıklarla ilgili olarak bugünkü söz varlığımızda meydana gelmiş olan değişiklikleri de dikkate almak mecburiyetindeyiz.

Fuzûlî'ye kadarki şiirlerde kafiyeleri baştan sona Türkçe kelimelerden oluşan şiirlere nadiren rastlandığı hâlde Fuzûlî'de böyle şiirler dik-kati çekecek kadar çoktur, örnek:

Sâkiyâ câm tut ol âşık kim kayguludur
 Gaygu çekmek ne için câm ile âlem doludur
 Telh güftârsız olmaz leb-i yâr ey âşık
 Çoh heves eyleme ol şerbete kim aguludur
 Koyalım başı hum-ı bâde ayagına müdâm
 Tutmamag olmaz anun hürmetini bir uludur

Bunca kim kûh-sıfat başıma daşlar urulur
 Dîde-yi bahtum oyanmaz ne aceb uykuludur
 Dil-i pür-hûnuma yagdırma belâ peykânın
 Hazer et şîşeye nâ-geh zarar eyler doludur
 Gönlümün zahmına peykânını etdim merhem
 Genc-i gamdur n'ola ger böyle demir kapuludur
 Nergisin fikri Fuzûlî göz-i gönlümde gezer
 Tutar âhû vatan ol yerde ki otlı suludur

Görüldüğü gibi bu gazelin bütün kafiyesi Azerbaycan Türkçesine ait sıfatlardan ibarettir: kaygulu, dolu, agulu, ulu, uykulu, kapulu, sulu.

Edebî dilimizin gelişmesinde Fuzûlî'nin hizmetini anlatırken onun konulu eserler üzerindeki üslûpla ilgili etkisini söylememek olmaz. Fuzûlî'ye kadar Azerbaycan Türkçesinde tabiat levhalarının tasviri yapılmış ve bunun için gerekli olan dil ve üslûp belli ölçülerde kullanılmıştır. Örneğin: Hatâî'nin *Dehname*'sinde canlı tabiat tasvirleri ile karşılaşmak mümkündür. Böylece Fuzûlî'ye dek sosyal olaylardan söz eden birtakım dînî ya da gayrı-dînî eserler Azerbaycan diline tercüme edilmiş, böylece konulu eserlerin üslûbunun sönük de olsa ilk örnekleri verilmiştir. Ancak Fuzûlî'nin *Leyla vü Mecnun*'una kadar gerçek manada edebî dilin mesnevi üslûbu oluşmamıştır. Fuzûlî, mesnevi üslûbunu sistemleştirdi. Edebî bedîî dilin bu sahası; tabiat levhalarının, sosyal olay ve ilişkilerin, insanın manevi durumunun dakik, selis ve etkili tasviri için gerekli kelimelerin, ifadelerin, cümlelerin özgün bir üslûbu olması ile gazel ve kasideden ayrılır. Bu durumu daha yakından görmek için Fuzûlî'nin *Leyla vü Mecnun* ve *Beng ü Bade* mesnevilerine dikkatle bakmak gerekir. Bu eserlerde kahramanların konuşmalarının, onların ferdî ve psikolojik durumlarının ifade edildiği kelimelerle tabiat, okul, savaş vb. gibi sahnelerin tasvirinde kullanılan ifadeler birbirinden farklı üslûptadır. Bu açıdan *Leyla vü Mecnun*, mesnevi üslûbunun en bariz özelliklerini aks ettiren örnek bir eserdir ve Fuzûlî'den sonra bu üslûpta birçok mesnevi yazılmış ve bu üslûp birkaç asır yaşamıştır.

Azerbaycan Türkçesi edebî dilinin gelişmesinde Fuzûlî döneminin önemli yönlerini anlatırken onun yazmış olduğu mensur eserlerinin, özellikle satirik nesir üslûbunun parlak bir örneği olan *Şikayetname* ve

roman üslûbunun rüşeymlerini kendinde aksettirmiş olan *Hadîkatü's-Süedâ*'sının, dilimizin gelişme tarihindeki önemini söylememek uygun olmaz.

Tabîî ki Fuzûlî'nin nesri esasen yeni nesir dili için örnek olamaz; ancak 16. asırda kısa, parlak ve derin cümleler esasına dayanan *Şikayet-name*'nin selis dili 19. asra kadar nesir dilimizin gelişmesine örnek olmuştur. Ayrıca Fuzûlî'ye kadar Azerbaycan Türkçesinde olay tasviri tecrübe edilmediğinden “egerçi ibaret-i Türkîde beyân-ı vâkıa düşvârdır” diyerek bu işin zorluğunu ifade etmiş, “beyân-ı vâkıa” dilini, roman dilinin ilk rüşeymini yaratmak için *Hadîkatü's-Süedâ* adlı eserini “tertibe teveccüh kılmış”; 400 yıl sonra kol budak saçıp meyve veren roman üslûbunun ilk tohumlarını atmıştır. Fuzûlî şöyle der:

Söz derkine sarf edip ferâset
Emlakine bulmuşam riyâset

Böylelikle Fuzûlî edebî dilimizin gelişmesinde büyük yol açmış ve ondan sonra birkaç yüzyıl daha edebî dilimizin gelişmesine öncülük etmiştir. Her sözünde bin hâl ifade etmeyi başarmış olan Fuzûlî:

Olsaydı benim sözümde bir hâl
Elbette olurdu ehl-i ikbâl

diyerek büyük bir ikbal, büyük bir gelecek sahibi olabileceği hakkındaki düşüncesinde yanılmamıştır. Fuzûlî'den sonra Fuzûlî okulu asırlar boyu devam ettirilmiş ve Fuzûlî irsi rengarenk tezahürler göstermiştir.

Fuzûlî'den sonra, daha doğrusu 16. asrın sonlarında ve 17. asırda Azerbaycan'da kuvvetli ve vahid bir devlet olmadığı gibi, parçalanmış hanlıklar da sürekliliğini koruyamadı. Bu durum İran şahlarının ve Türkiye (Osmanlı) sultanlarının Azerbaycan'a baskılarını sürekli olarak artırdı ve böylelikle Azerbaycan'ın bir kısmı ya Türkiye orduları, ya da İran orduları tarafından işgal edildi. Art arda devam eden bu durum medeniyet ve ilim sahasındaki gelişmelere olumsuz etki etti.

Azerbaycan'ın bir bölümünde resmî dil Farsça, diğer bölümünde Türk (Osmanlı) dili, başka bir kısmında ise Azerî Türkçesi kullanıldı.

Açıktır ki bu durum şu veya bu şekilde Azerbaycan halkının medeniyetine, edebiyatına ve özellikle yazılı edebiyatına etki etmekteydi.

Fuzûlî okulu kendinden sonraki yüzyılda en öncü ve en çok nüfus dairesine sahip edebî okul olmuştu. Bu süre içinde yalnız Azerbaycan'da değil bütün Türk dilli halklar arasında Fuzûlî'nin şöhreti ve etkisi artmıştı. Orta Asya'da Fuzûliyâne tezahürler, özellikle de gazel şairlerinin eserlerinde görünmeye başladı.

Bu yüzyılda hânendeler Fârsî değil Türkî gazel, özellikle de Fuzûlî'nin gazellerini okuyorlardı. Bu durum Türk dilinde gazelin yayılmasına ve Fuzûlî okulunun yaşamasını sağladı.

17 ve 18. yüzyıllarda Tebriz, Şirvan, Gence vb. artık az çok özerk hanlıkların merkezi olmuş şehirlerde yetişmiş Gavsî-i Tebrizî, Sâib-i Tebrizî, Neşât-ı Şirvanî, Agamesih-i Şirvanî, Safî, Mehcûr, Müştak gibi şairler Fuzûliyâne yazmakla Fuzûlî şiirini, onun dilini, üslûp ve edasını devam ettirmişler, ama Fuzûlîden ileri gidememişlerdir.

Bu şairlerin dilinde halk dili unsurları, sade söz ve ifadeler nisbeten çoğalmış, ancak bu durum sistemleşmemiş ve genel olarak bir yenilik getirmemiştir; çünkü bu unsurlar daha önce dînî-tasavvufî şiirlerle edebî-bedî dile girmişti.

Bu dönemde hâkim tabakalar ve şehirliler arasında gazel ve mesnevi nazım şekilleri yanında münacat, mersiye, sînezen gibi türler de yayılmıştı. Bunlar daha çok dînî meclislerde, yas törenlerinde, dînî taziye günlerinde okunurdu.

Bu yüzyılda saray ve çevresine hitap eden âlî üslûpla yazılan münacat ve benzeri türlerde Arapça ve Farsça ifade ve sözler sıkça kullanılmasına rağmen mersiye ve sînezenlerde şehirlilere ait sade söz ve ifadeler yer almaktaydı.

Şunu belirtmek gerekir ki âlî üslûba o zamanki Osmanlı edebî dilinin bazı söz, ibare ve unsurları geçmiştir.

Ancak dînî-tasavvufî edebiyatda halk diline ait söz ve ifadeler 15. ve 16. yüzyılda daha çok yer tutmasına rağmen 17. yüzyılda bunlar azaldı ve tedricen klasik şiir üslûbuna yakınlaştı. Sonuçta 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyılda hem gazel, hem de dînî-tasavvufî şiirler için geçerli olan bu "klasik" üslûp yavaş yavaş terk edildi.

Bu dönemde âlî üslûp, Osmanlı dili âlî üslûbuna has olan unsurlarla pekiştirildi. Ancak, bu üslûp çok yayılamadı, çünkü Azerbaycan şair ve âlimleri arasında bu üslûpta yazanlar çok değildi. Yine bu dönemde Azerbaycan'a getirilen *Mevlid-i Nebî*, *Battal Gazi*, *Kesik Baş*, *Ahmediye* gibi dînî mesneviler tercüme edildi.

Mesnevi üslûbundaki sadeleşmeyi daha yakından görmek için bu dönemin en iyi mesnevilerini inceleyelim.

Fedâî'nin *Bahtiyar-nâme* ve Mesîhî'nin *Varka ile Gülşah* adlı mesnevileri dikkat çekicidir, bunlar mesnevi dilinde sadeleşmenin en güzel örnekleridir.

17. yüzyılda Azerbaycan'da edebî nesir dili geniş dairede kullanılmaya başlamış, bediî dil ve ilmî dil de her yönüyle gelişme göstermiştir. Bu yüzyılda Azerbaycan Türkçesinde birçok tıp kitabı, bir sıra sarf kitapları yazılmıştır. Bu eserlerin dili önceki dönemin nesir dilinden ayrılır; burada cümleler secili değil, daha çok tasviri, tahkiyevi ve tayinidir. Buna ek olarak bu eserlerde âlî üslûpta yazılmış nesirlere özgü Arapça ve Farsça kelimelerle meydana getirilen silsileli ifade ve tamlamaların yanında çok miktarda halk dilinden sözler, sade tamlama ve ifadeler de yer alır. Nihayet bu yüzyılda Azerbaycan Türkçesinden terimler dikkati çeker.

Bu yüzyılda sadeleşme göze çarpacak kadar artmış olsa da bu nesir dili şiir-nazım dili kadar etkin olmamıştır.

16 ve 17. yüzyılda Azerbaycan edebî dilinin yazılı kolu ile birlikte sözlü kolu da gelişimine devam ediyordu. Safeviler döneminde az da olsa sözlü edebî dil kullanılmıştır. Hanlıklar döneminde ise sözlü-resmî dil Azerbaycan Türkçesi olmuştur. Sözlü-edebî dilin öncü üslûbu ise folklor üslûbu idi ve yazılı edebî dili de etkiliyordu.

Böylelikle Fuzûlî'den sonra özellikle Vâkîf'a kadar ki dönemde Azerbaycan edebî dili hem sözlü hem de yazılı dil olarak geniş dairede kullanılmış; yazılı edebî-bediî dilin üslûbu âlî, dînî ve tasavvufî şiir üslûbu ve secili nesir üslûbu gittikçe kullanılmaz hâle gelmiştir. Fuzûlî'nin zirveye çıkardığı klasik şiir gazel üslûbu ise kendi nüfuzunu muhafaza etmiş; mesnevi ve destan üslûbu daha da yaygınlaşmıştır.

Böylelikle edebî dilimizin gelişme tarihinde Fuzûlî'nin adı ile daha çok bağı olan klasik şiir ve mesnevi üslûbu Fuzuli'den sonra 200 yıldan fazla kendi teravetiyle, kendi etkisiyle yaşamaya devam etmiştir.

Bugün çağdaş şiirlerimizde ve romanlarımızda Fuzûlî üslûbunun, Fuzûlî bedîî ifadelerinin sesi duyulmakta, rengi görülmekte ve ruhu hissedilmektedir.